

APIE KAI KURIU ŽEMAITIŠKU ŽODŽIU VARTOJIMĄ

V. VITKAUSKAS

Šiame straipsnyje nagrinėjama keletas tam tikrai žemaičių šnektų daliai būdingų žodžių: *cýrulis* „vieversys, vyturys“, *krùpis* „rupūžė“, *kălis* „akmuo“, *pýlé* „antis“, *pūrai* „žieminiai kviečiai“. Nurodoma jų reikšmės, vediniai, vartosena, paliečiamas ir jų kilmės klausimas. Remiantis „Lietuvių kalbos žodyno“ ir „Lietuvių kalbos atlaso“ kartotekomis bei straipsnio autoriaus užrašais, žemėlapiuose pavaizduojamas šių žodžių arealas.

Cyrulis. Kaip viena iš žemaičių tarmių leksikos skirbybių nuo literatūrinės kalbos (lk.) filologinėje literatūroje dažniausiai yra nurodomas *cýrulis* – žemaitiškas vieversio, vyturio (Alauda arvensis) pavadinimas. Pagal dabartiniu metu turimą medžiagą žodis *cýrulis* žemaičių tarmėse vartojamas į vakarus nuo linijos Laižuva – Mažeikiai – Nevarėnai – Telšiai – Žarėnai – Kvėdarna – Vainutas – Ž. Naumiestis – domininkų riba su aukštaičiais vakariečiais iki Nemuno – Labguva (žr. 1 pav.). Vadinas, žodį *cýrulis* dabar pažsta visi domininkai, didžioji dounininkų dalis (išskyruis Vegerių, Akmenės, Papilės, Viešnių, Tryškių, Eigirdžių, Lauko Sodos, Luokės apylinkių šnektas), dūnininkai apie Švėkšnų, Tenenius, Kvėdarną, Vainutą, Ž. Naumiestį. Šitą žodį, tik kitos kirčiuotės – *cyrulÿs*, taip pat turėjo Rytprūsių aukštaičių vakariečių šnektose apie Giliją, Labguvą¹. Jি savo raštuose vartojo M. Valančius, S. Daukantas, ilgai Žemaičiuose gyvenęs rytietais Vaižgantai, Klaipėdos krašto periodinė spaunda (pvz., „Lietuviška Ceitunga“) ir kt. Šis žodis randamas daugelyje tautosakos rinkinių (pvz., L. Rézos „Dainose“, M. Valančiaus „Patarlėse žemaičių“, 1913 m. išėjusiose „Pasakose apie paukščius“ ir kt.). Žodis *cýrulis* užfiksotas Ch. G. Milkaus, A. Juškos, J. Šlapelio, vad. M. Nydermano ir kituose žodynuose. Plačiai, su daugeliu sakinių iš raštų ir gyvosios kalbos žodis *cýrulis* (*cyrulÿs*) pateiktas didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“.

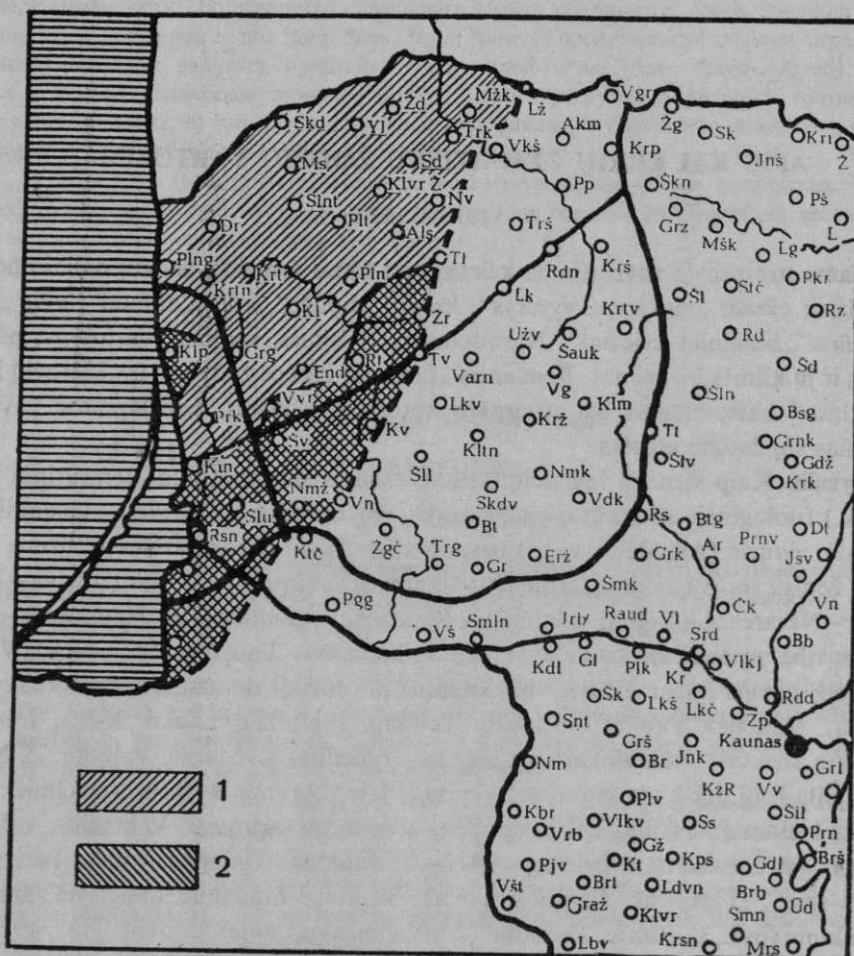
Iš jo matyti, kad mūsų šnektose pažista dvi šio žodžio formas – *cýrulis* (1) ir *cyrulÿs* (3^b). Pirmaja kirčiuote ši žodij kirčiuoja visi žemaičiai, gyvenę į vakarus nuo linijos Laižuva – Telšiai – Rietavas – Kintai (išskyruis Klaipėdos apylinkes), o trečiajā b – Žarėnų, Rietavo, Judrėnų, Veiviržėnų, Švėkšnos, Ž. Naumiesčio, Kintų, Šilutės, Rusnės, Klaipėdos, lietuvių žvejų Prūsuose šnektose (žr. 1 pav.). Žodij *cyrulis*, tik su tvirtaprade priegaide, pažista ir Latvijos TSR Ciskodo lietuvių².

¹ Žr. Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose, Kaunas, 1933, p. 92.

² Žr. K. Büga, Rinktiniai raštai, II (parengė Z. Zinkevičius), Vilnius, 1959, p. 289–290.

Žodžio *cyrulis* (*cyrulys*) vedinių yra nedaug: *cyrulė* „karvės vardas“ (Tirkšliai), *cyruliūoti* „čiulbėti“ (ppr. apie vieversį) (Šatės), *cyruliuoti* „t. p.“: *cīrulis* ūnktēti pavāsari prāded cīrolojute (Mosėdis), *cyrulūtis* „mažas vieversys, vyturiukas“ (Salantai)³ ir dar vienas kitas.

Kalbant apie šio žodžio vartojimą, reikia pasakyti, kad jis minėtose žemaičių šnektose tebéra labai gyvas ir vartojamas be lk. pakaitalų. Daugelyje vietų (pvz.,

1 pav. Žodžio *cyrulis* (*cyrulys*) paplitimas lietuvių kalbos tarmėse (1 – *cyrulis*, 2 – *cyrulys*)

apie Judrėnus, Veivirženus, Klaipėdą, Priekulę, Dovilus, Skuodą, Mosėdį ir kt.) senesnioji karta net nežino lk. žodžių *vieversys*, *vyturys*, o jaunesnieji tarmės atstovai dažnai irgi be svyrapimų vartoja žemaitiškaji žodij *cyrulis* (ar *cyrulys*). Tiesa, šio žodžio arealo paribiais kaip gretiminės formos jau išigali lk. ir rytinį žemaičių tarmių žodžiai *vieversys* (apie Mažeikius, Tirkšlius), *vyturys* (apie Tenenius). Mokyklas lankas jaunimas visame žodžio *cyrulis* (*cyrulys*) vartojimo plote žino abi lk. formas (*vyturys*, *vieversys*) ir, kalbėdami su nepažistamu, lk. šnekančiu žmogumi, vartoja jas pramaišiui, kaip kada pasitaiko.

³ Plg. Lietuvių kalbos žodynas, II (red. J. Balčikonis), Vilnius, 1947, p. 28.

Reikia pasakyti, kad tam tikrais atvejais žodis *cýrulis* (*cyrulys*) išeina už savo arealo ribos: perkeltinėmis reikšmėmis ši žodži pažsta žemaičių šnekto apie Kuršenus, Vidsodį, Raudėnus, Papilę ir kt., kur jis reiškia: a) „mažas koks gyvulys, žmogus“, pvz.: *varí k tū círuli šaliñ*. (Kuršenai), *kōn tas círulis padē·rps* (Raudėnai) ir t. t.; b) „ištiziusių, nesugebančių ką atliki vaikišcių pravardžiavimas“, pvz.: *círuli / nešín* (pintinė) / *aš pabeñ.ksu pínti* (Kuršenai) ir t.t. Su žodžiu *cýrulis* (*cyrulys*), be abejo, reikia sieti ir mažųjų vištų veislės pavadinimą (tik su trumpu šaknies balsiu) – *ciruliukai* (*ciruliukas* „mažas gaidukas“, *ciruliké* „maža vištėlė“). Pvz.: *tō·r gaidō.ka cerolō.ka mā·ža* (Laukuva), *jaū. tas kaušelis mūsiēt cirulikis vištas* (Kuršenai) ir kt. Kuršenų, Vidsodžio, Šaukėnų, Raudėnų, Papilés, Tryškių ir dar kai kuriose žemaičių šnektose ir net atskirose jų kaimynų šiaurės aukštaičių vakariečių šnektose (Žagarė, Šakyna, Gruzdžiai ir kt.), kur paukštis *Alauda arvensis* yra vadinas tik žodžiu *vieversys*, plačiai paplitusios piemenų dainuškos, kuriose vietoj įprastinio žodžio *vieversys* minimas *cýrulis*.

Etimologai žodį *cýrulis* laiko kuršišku ir lygina ji su latvių *círulis*⁴, žinomu viame latvių kalbos plote ir esančiu lk. norma. Tokia nuomonė pamatuota žodžio šaknies konsonantizmu, priegaidės sutapimu su latvių kalbos atitikmeniu, iš dalies ir šio žodžio geografija.

Savo ruožtu lietuvių (žemaičių) *cýrulis* (*cyrulys*), latvių *círulis* yra gretinami su rusų *чупукамъ* „čirksti“, slovėnų *číriti* „t.p.“ ir kt.⁵ Mano nuomone, dar galima nurodyti lietuvių *ciřpti* „čirksti, bliauti“, latvių *cirkstēt* „čirksti“, gal būt, ir lietuvių *čírksti*, o tai jau rodytu onomatopėjinę žodžio *cýrulis* (*cyrulys*) kilmę. Ciskodo lietuvių žodis *cýrulis*, K. Būgos nuomone, yra skolintas iš latvių dar tuo metu, kai latviai tvirtapradės (krītoša) priegaidės nebuvo išvertę į tvirtagale (stiepta)⁶.

Krùpis. Šiaurės žemaičiai visiškai skirtinai nuo lk. *rupūžę* (*Bufo vulgaris*) vadina žodžiu *krùpis* (*krùpé*, *kriùpis* ar *kriùpé*). Šitaip tas roplys vadinamas žemaičių šnektose į šiaurę nuo Němirsetos, Jokūbavo, Endriejavo, Tverų, Viešnalių, Šaukėnų, Kurtuvėnų, t.y. beveik visose dounininkų šnektose, išskyrus Gargždų, Endriejavo, Rietavo, Veiviržėnų, Judrėnų apylinkes, ir dūnininkų šnektose apie Kuršenus, Vidsodį, Kurtuvėnus (žr. 2 pav.). Taip pat, kaip ir minėtos žemaičių šnektos, ši ropli žodžiu *krùpis* vadina ir pažemaitės aukštaičiai apie Žagarę, Skaistgirį, Šakyną, Kužius, Gruzdžius. I mūsų grožinės literatūros kalbą ji įvedė iš to krašto kilusios rašytojos Lazdynų Pelėda ir S. Čiurlionienė-Kymantaitė. Jis užfiksotas S. Daukanto, A. Juškos, A. Lilio, J. Šlapelio, M. Nydermano ir kituose žodynose. Daugiausia medžiagos duota akademiniame „Lietuvių kalbos žodyne“, tik ten per neapsižiūrėjimą pateko sakinių su šiuo žodžiu ir jo variantais iš Panemunėlio (Rokiškio raj.), Žemaitkiemio (Ukmergės raj.), Vilkaviškio, Šunskų (Kapsuko raj.) šnektų.

Kaip jau matėme, atskirose šnektose įvairuoja šio žodžio kamienas. Pagal dabartiniu metu turimą medžiagą dounininkai, gyveną keturkampyje tarp Šventosios – Němirsetos – Žarėnų – Alsėdžių, ir visi ši žodži ropliui *Bufo vulgaris* nusakyti vartoją dūnininkai sako *krùpé* ar *kriùpé* (ė-kam.), o likusieji dounininkai – *krù-*

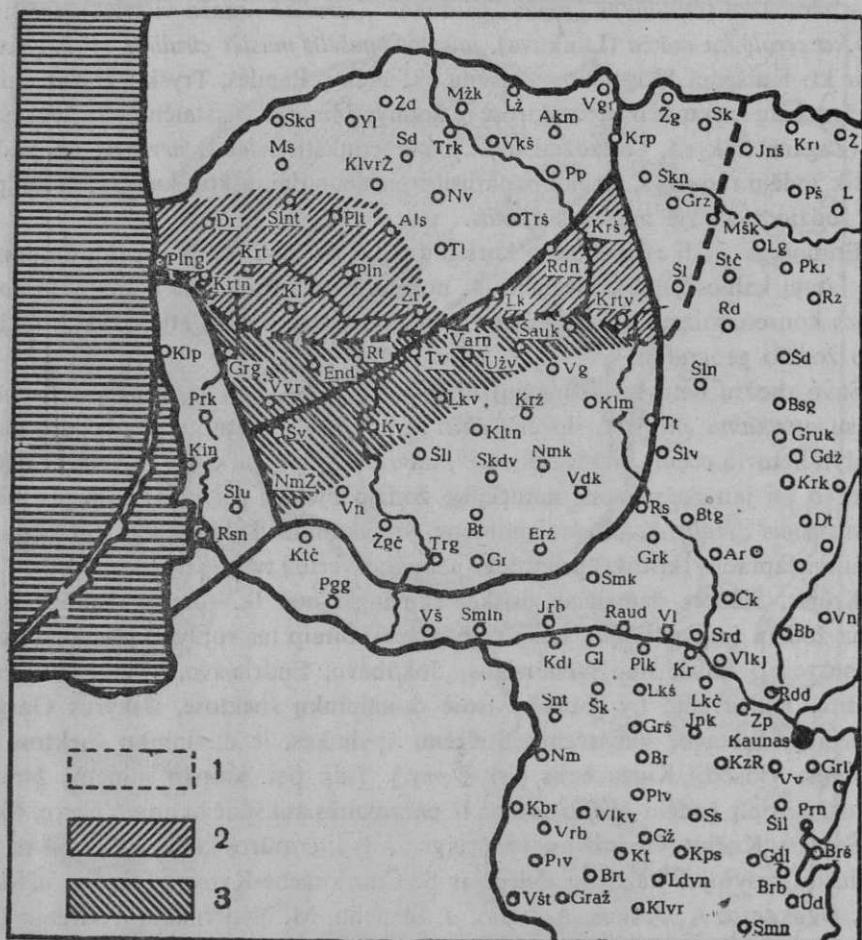
⁴ Žr. K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I, Rīga, 1923–1925, p. 391.

⁵ Min. veik., p. 391–392; E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, 1, Heidelberg, 1962, p. 70.

⁶ K. Būga, min. veik., p. 289–290.

pis ar kriūpis (ia-kam.) (žr. 2 pav.). Toks kamienų įvairavimas lietuvių kalboje yra dažnas reiškinys, o šiuo atveju é-kamienei formai atsirasti įtakos galėjo turėti žodžiai *varlē*, *rūpužé* „toks keiksmas“, *kūkužé* „t.p.“, *piktvarlē* „*Bufo vulgaris*“, *krūpvarlē* „t.p.“ ir kt. Šiaurės aukštaičių vakariečių šnektose, pažistančios šį žodį, vartoja tik formą *krūpis*.

Be tiesioginės reikšmės (*Bufo vulgaris*), žodis *krūpis* ir žemaičių, ir minėtose aukštaičių šnektose labai dažnai turi kitų, perkeltinių reikšmių. Pirmiausia, jis var-

2 pav. Žodžio *krūpis*, *krūpē* vartojimas lietuvių kalbos tarmėse [1 – *krūpis* (*Bufo vulgaris*), 2 – *krūpē* (*Bufo vulgaris*), 3 – *krūpis, krūpē* (tik perkeltinės reikšmės)]

ojamas kaip švelnokas keiksmažodis išdykeliams vaikams barti (turi reikšmę „ru-pūžiokas, pasiutėlis“) ir esti kartais bendrosios giminės (*substantivum commune*): *išeik / pažurrék / ka tas krūpis i šūlni nei rōptu* (Šakyna), *kūr ta krūpis išéje* (Šakyna), kartais *substantivum mobile* – greta formos *krūpis* vyriškai giminei reikšti turima ir forma *krūpē* moteriškai giminei nusakyti: *akšin / pasakí·su / kū·tas krūpis padr̄ba* (Kuršenai), *nedú·d ta krūpi gálvuōs išukú·ti* (Kuršenai), *tō·n krū·pi rā·da pòpùosę* (Raudėnai), *dóuk tár· kròpē· i kárili e klaus·s* (Raudėnai) ir t.t.

Be to, žodis *krūpis* (*kriūpis*) gali reikšti „nedidelis vaikas, mažas žmogus, smulkus gyvulys ar šiaip koks nedidukas daiktelis“. Iš šiuo atveju *krūpis* (*kriūpis*) gali

būti substantivum commune: kā tu krūpis būdams preš tōki vīra šoki (Šakyna), pažurēt tōki krūpis / susitrāukus / susirāukus / nēka té tōs žmogūstas nē (Šakyna), arba substantivum mobile: tūoks křūpis tas vāks / bet mōndros (Mosēdis), tūoki křōpe špoulelē ni sočopnūotē (Mosēdis), radāu tris kaūselūs liz̄ tūokus krūpelūs (Kuršenai), visā kruplikā dár / su vai. kū bešnekuñ.ti (Kuršenai) ir t.t.

Abiem šiom perkeltinėm reikšmėm žodži *krūpis* vartoja ir daug tų žemaičių tarmių, kurios roplį *Bufo vulgaris* vadina tik žodžiu *rūpkē* – tai dounininkai apie Endriejavą, Veivirženius, Judrénus, dūnininkai apie Švékšnā, Kvédarnā, Laukuvā, Varnius, Užventj, Pavandenę, Šaukēnus (žr. 2 pav.). Toks platesnis žodžio *krūpis* perkeltine prasme vartojimas lyg ir rodytu, kad anksčiau, bent šio ploto dalyje, jis galėjo būti vartojamas ir tiesiogine reikšme, nors, kita vertus, minėtos tarmės galėjo ji ir pasiskolinti iš savo šiaurinių kaimynių.

Perkeltinėmis reikšmėmis vartojamas žodis *krūpis* (*kriūpis*), *krūpé* (*kriūpē*) turi labai daug vedinių, darinių su īvairiomis, kartais labai retomis priesagomis. Pvz.: *krūpius*, „mažas vaikas“ (Šaukēnai), *kriūpelis*, „keiksmažodis“ (Barstyčiai), *krupēkšla*, „t.p.“ (Kuršenai), hibridas *krupéłka* (kaip *bobélka*, *kumélka* ir kt.) „t.p.“ (Kuršenai, Šakyna), *krūpena* (*kriūpena*) „t.p.“ (Kuršenai, Papilė, Raudénai, Ž. Kalvarija ir kt.), *krupéža* (*kriupéža*) „t.p.“ (Kuršenai, Pavandenė, Ž. Kalvarija ir kt.), *krūpkis*, „t.p.“: *tō'n krōpkē rēks mūštē / pri svēčūn kēkas* (Judrénai), *krupléža*, „t.p.“ (Varniai), *kriūpšena*, „t.p.“ (Šatės), *krupūtis*, „t.p.“: *kropō·itē / kropiežas / kās par vīrā* (Pavandenė) ir t.t. Be to, žemaičių šnektose turi nemažai sudurtinių žodžių, kurių pirmuoju sandu eina šaknis *krup-* (*kriup-*). Tai tokie plūdimosi žodžiai, kaip (neaiškios darybos, tikriausiai hibridas) *krūpmaušis* / *kriūpmaušis* (Kuršenai, Šakyna, Raudénai, Tryškiai ir kt.), *krūplaižis* (Varniai), *kriūpmurza* (Šatės), *kriūpnagis* (Kaltinėnai, Ž. Kalvarija), hibridas *kriupskūris* (Šatės) ir kt., tam tikras daiktų rūšis reiškiantys žodžiai, pvz.: *kriūpkartūnis*, „toks kartūnas“ (Šatės), *kriūpkelis*, „blogas, kratus kelias“ (Kartena), *kriūpkiaulės*, „tam tikros veislės kiaulės“ (Šatės), *kriūpvarlē*, „rupūžė“: *kfōpvārlē ruopūo* (Šventojoji), *kriūpvištē*, „maža višta“ (Šatės), *kriūpvikis*, „tokios veislės vikis“ (Seda) ir kt. Su šaknimi *krup-* (*kriup-*) dažnai sudaromi veiksmažodžiai, paprastai reiškių negražų, lėtą éjimą, pvz.: *kriupénti* (Šatės, Alsédžiai), *krupénti* (Mažeikių, Laukuva), *kriupinéti* (Kalnalis), *krupinéti* (A. Juškos žodynas⁷), *Šilalė*, *Veivirženai*), *kriupýnoti* (Kalnalis), *kriupinti* (Kalnalis), *krupinti* (A. Juškos žodynas⁸) ir kt.⁹

I akis krinta visų tų žodžių šaknies nevienodumas: vienų šnekto minėtuose žodžiuose *r* yra kietas, o kitų – minkštasis. Iš turimos medžiagos matyti, kad *kriup-* šaknies žodžiai vartojami tik Šventosios, Salantų, Kalnalių, Mosėdžio, Skuodo, Ylakių, Židikų, Sedos, iš dalies Pikelių, Tirkšlių¹⁰ apylinkių šnektose. Si riba tik iš dalies tesutampa su minkšto *r* vartojimo *kráuti* tipo žodžių šaknyje plotu: kietą *r* žodyje *krūpis* || *krūpé* ir jo vediniuose turi žemaičių – Kretingos, Budrių, Plungės, Papilės, Akmenės, Mažeikių, Veivirženų, Judrénų – ir aukštaičių – Šakynos, Gruzdžių, Žagarės ir kt. – šnektose, kur daugelyje kitų žodžių yra minkštasis *r*, pvz.:

⁷ Žr. A. Юшкевич, Литовский словарь, вып. третий, Петроградъ, 1922, p. 257.

⁸ Žr. ten pat.

⁹ Šio skyriaus medžiagą plg. Lietuvių kalbos žodynas, VI (ats. red. J. Kruopas), Vilnius, 1962, p. 651, 652, 715, 716, 717.

¹⁰ Šiose šnektose sakoma *krūpis* ir *krūpis* ar *krōpe* ir *křōpe*.

kīđ.ša, *kīđ.ustūos* (Veivirženai), *s̄ra.unđos*, *r̄uoksûoje* (Judrēnai), *kīđaus ~ kriaūjas* (Tirkšliai), *kīđ.uî* (Žagarė), *kīđokî* (Šakyna) ir t.t., o tai jau rodo vėlesni r̄ suminkštinių šiame žodyje ir jo vediniuose šiaurės vakarų žemaičių šnektose. Tą patį rodo ir mažai kur vartojo mas žodis *krupis* latvių kalboje¹¹.

Dabartiniu metu *krupis* (ar *krūpē*, *kriūpis*, *kriūpē*) minėtose žemaičių šnektose yra gyvas ir labai plačiai vartojo mas žodis, kuriam lk. iki pat šiol nepadarė ir dar dabar nedaro kiek didesnės įtakos. Ypač dažnai šis žodis ir jo vediniai vartojo mi minėtomis perkeltinėmis reikšmėmis. Kai kur, žodžio *krupis* (*krūpē*) arealo paribiuose (apie Kurtuvénus, Vidsodį, labai retai apie Luokę ir Kuršénus), greta jo jau pasakomas ir žodis *rūpkē*, kurį dažniau vartoja jaunesnioji karta, o jei pasako senieji, tai tik patarlėse. Pvz.: *i-sikābarā·va kā·p rūpki i· ruokuñ.di* (Kuršenai) ir t.t. Visose dounininkų ir dūnininkų šnektose, vartojančiose žodį *krupis* ar jo vedinius, žodis *rūpūžē* yra tik keiksmas ir su gyvio (*Bufo vulgaris*) pavadinimu gal tik paskutiniaisiais metais, stiprėjant lk. įtakai, kalbančių tepradėtas sieti. Aukštaičių tarmės, vartojančios žodį *krupis*, lygiagrečiai ši gyvūnų vadina ir žodžiu *rūpūžē*. Čia šis žodis kaskart vis labiau įsigali, išstumdamas žodį *krupis*.

Be minėtų lietuvių kalbos tarmių, lygiai taip pat *Bufo vulgaris* vadina ir latviai – *krupis* (rečiau *krupis*)¹². Prūsų kalboje buvo vartojo mas žodis *crupeyle* „varlē“¹³. J. Endzelynas latvių *krupis* (*krupis*) sieja su latvių *krupt* „plysti, skeldeti“, *krūpis* „rūpūžē“, *kraupa* „arklio šašas“, o šiuos visus su sen. slavų *krupa* „trupinys, nuolauža“, sen. anglų *hruf* „šašas“, *hreof* „grublėtas“¹⁴. Lietuvių kalbos tarmėse, kurios turi žodį *krupis*, jo variantus ar vedinius, vartojama ir daugiau žodžių su panašia šaknimi: *krūpti* „šašti, spuogais aptekti“ (Kuršenai, Tryškiai, Šakyna ir kt.), *kriūpti* „t.p.“ (Mosėdis, Salantai ir kt.), *kriupúotas* „apšašes spuoguotas“ (Šatės), *nukrūpēlis* „apšašelis“ (Kuršenai), *kriupýtas* „perliniu raštu megztas“: *kūoks če tā·va nē·rtinis / a krūpī·c* (Mosėdis) ir kt.

Taigi, žemaičių žodis *krupis* (*krūpē*, *kriūpis* ar *kriūpē*), seniau reiškës „apšašes, gruoblėtas gyvūnas“, yra bendras su atitinkamais latvių ir sen. prūsų kalbų žodžiais ir turi atitikmenų kitose ide kalbose.

Kūlis. Vietoj lk. ir daugumos mūsų tarmių žodžio *akmuo* žemaičiai, gyvenę į vakarus nuo Židikų, Sedos, Telšių, Žarėnų, Tverų, Pajūrio ir į šiaurę nuo Vainuto, Ž. Naumiesčio, Ramučių, Šilutės, Rusnės (žr. 3 pav.) vartoja žodį *kūlis*. Šis pajūriškių dounininkų, Kvėdarnos ir Švēkšnos dūnininkų ir daugumos donininkų šnekta žodis buvo vartojo mas ir iš to krašto kilusių autoriu – A. Pabréžos, S. Daukanto, A. Kosaževskio – raštuose, jis randamas daugelyje tautosakos rinkinių: S. Daukanto prie „Abecela...“ pridėtame patarlių pluoštelyje, M. Valančiaus „Patarlėse Žemaičių“, C. Jurkšaičio „Pasakose“, „Klaipėdiškių dainose“, A. Basanavičiaus „Lietuviškose pasakose“, „Tautosakos darbų“ VII tome, įvairiuose rankraštiniuose rinkiniuose, saugomuose Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštyne. Užfiksotas jis ir įvairiuose kalbiniuose leidiniuose, pvz.: A. Baranauskas tarminiuose

¹¹ Žr. K. Mülenbacha Latviešu valodas vardnica. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins, II, Rīga, 1925–1927, p. 287.

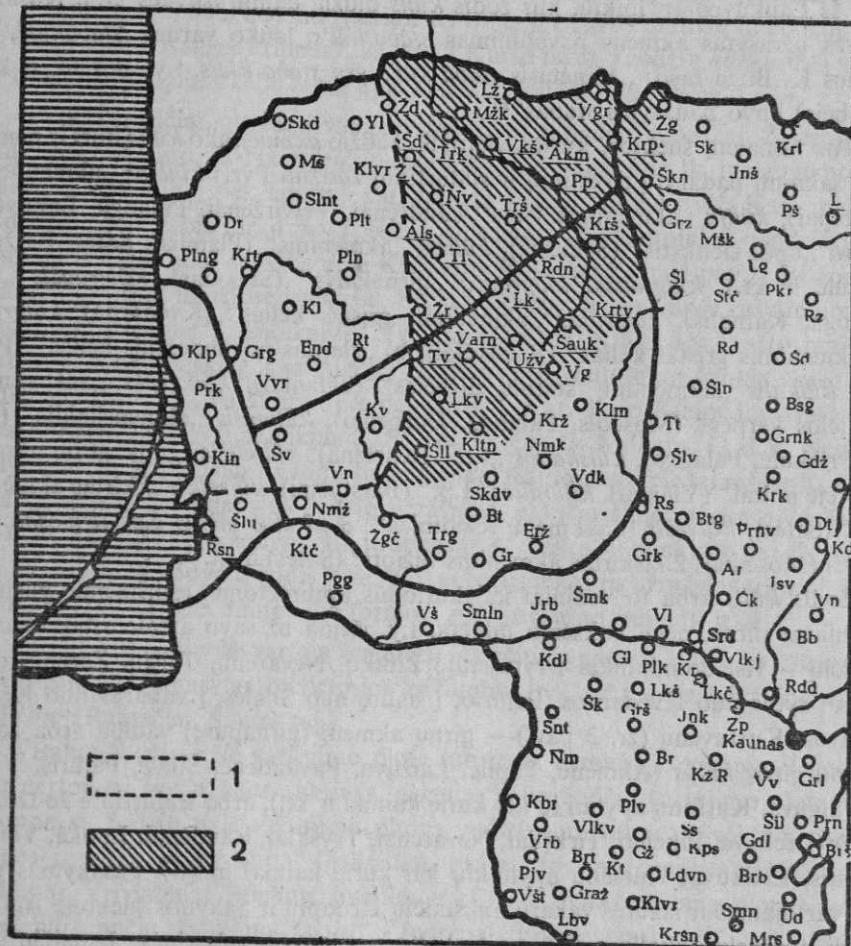
¹² Žr. K. Mülenbacha Latviešu valodas vardnica, t. 2, ten pat.

¹³ Žr. K. Büga, Rinktiniai raštai, I (parengė Z. Zinkevičius), Vilnius, 1958, p. 427.

¹⁴ Žr. K. Mülenbacha Latviešu valodas vardnica, II, ten pat. Apie tai plačiau žr. dar E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, 1, Heidelberg, 1962, p. 290.

tekstuose, A. Juškos, J. Šlapelio, M. Nydermano ir kituose žodynuose. Kaip Klai-pėdos krašto žodis, jis buvo įdėtas į G. H. F. Neselmano, F. Kuršaičio žodynus, bet šiemas autoriams žodis *kūlis*, matyt, nebuvu gerai žinomas, todėl jis ten pateikiamas nevisai teisingai — kaip mot. giminės daiktavardis *kulis*,-ės¹⁵. Žodis *kūlis* užrašytas ir vadinamajame XVII a. rankraštiniame Krauzės žodyne: *Baltas Olos Kulys* ir kt.

Platokas žodžio *kūlis* straipsnis yra didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“, neblogai pažymėtas jo arealas, tik reikėjo atkreipti dėmesį į šio žodžio reikšmes bei

3 pav. Žodžio *kūlis* vartojimas lietuvių kalbos tarmėse (1 — *kūlis* „bet koks akmuo“, 2 — tik pasakymai *girnų kūlys*, *girnākūlis*)

nerašyti pavyzdžio su juo iš Paringio (Ignalinos raj.) šnektais, kur šis žodis vargu ar yra vartojamas.

Gali būti, kad dabartinis žodžio *kūlis* arealas nebe visai atitinka seniau būvusi. Dauguma ši žodij vartojančių žemaičių dabar jau gerai žino lk. žodį *akmuo* ir ji gana dažnai vartoją, priderinę prie kitų priebalsinių kamienų daiktavardžių sistemos. Pvz., Švėkšnos, Judrėnų apylinkėse net seniausi, 70-80 metų tarmės atstovai, ir

¹⁵ Žr. G. H. F. Nesselmann, Wörterbuch der Littauischen Sprache, Königsberg, 1851, p. 208; F. Kurschat, Littauisch-deutsches Wörterbuch, Halle, 1883, p. 208.

net tarp savęs kalbėdamiesi, jau daug dažniau sako *akmuo* negu *kūlis*, o jaunesnioji karta čia žodį *kūlis* bepasako tik išimtinais atvejais. Taigi, žemaičių žodis *kūlis*, ypač tiesiogine „*akmens*“ reikšme, yra pradėjęs nykti. Ji išstumia lk. ir didžiosios daugumos mūsų tarimių vartojamas žodis *akmuo*. Kad tas procesas jau nebe šiandien prasidėjęs, rodo įvairūs rašytiniai šaltiniai. Pvz., XVIII a. išėjusių „*Žyvatų...*“ autorius štai kaip rašo: *lyipe prypylyt siesis sudinus ysz akmenyis, ira tay stotkas yszkule¹⁶, tynay... buwa du dydžiu akmeniu arba kulu¹⁷.* Žodis *akmuo* yra vartojęs ir Valančius (pvz.: *A sz jam su duonu metu, qns mqn su akmeniu svijde, ar ne bjauribe¹⁸*). Iš Laukuvos apylinkių, kur žodis *kūlis* didžia dalimi išnykęs¹⁹, A. Kosaževskio yra užrašytas akmens pavadinimas *stāba kūl's*, lauko vardas *Stabakulē*, apie kuriuos K. Būga rašo: „*Minėtasis stāba kūl's yra stabo kūlis, t.y. akmuo, iš kurio (senobėje) buvo padarytas stabas²⁰*.

Tos žemaičių šnektose, kurios vietoj lk. žodžio *akmuo* sako *kūlis*, turi ir nemažai su ta šaknimi padarytų išvestinių ir sudurtinių žodžių. Pvz.: *kūlētas* „*akmenuotas*“ (Gegrėnai), *kūlijà* „*akmeninga vieta*“ (Judrėnai, Veiviržėnai, Palanga, Barstyčiai), *kūliavà* „*upės slenkstis*“ (Švēkšna), *kūlinis* „*akmeninis*“ (Plateliai, Šatės, Beržoras, Priekulė ir kt.), *kūlgauža*, *kūlgaužà*, „*girnakalys*“ (Skuodas), *kūlgaužis* „*t.p.*“ (Palanga, Kalnalis), *kūlgrindà*, „*akmenimis gristas kelias*“ (Kvėdarna), *kūlgrindai* a) „*akmenimis gristas kelias*“ (Barstyčiai), b) „*slaptas povandeninis kelias*“ (Plateliai), *kūkkalis* „*akmeninių statulų dirbėjas*“ (Salantai), *kūlkerpés* „*ant akmenų augančios kerpės*“ (Mosėdis, Palanga, Darbėnai), *kūlmušis* „*akmenskaldis*“ (Saugos, Priekulė, Palanga), *kūlskaldis* „*t.p.*“ (Kartena), *kūlmilčiai* „*apie girnų akmenis apibyréjė miltai*“ (Ylakiai), *kūlmiltés* „*t.p.*“ (Barstyčiai), *kūlvelkis* „*skirtas akmenims vežti*“ (Šatės), *kūlvežis* 1. „*akmenų vežiotojas*“: *a pē'nkis mêtùs ɸ.ns tē'n ežbø.va ɔ̄s kūlveži* (Mosėdis); 2. „*skirtas akmenims vežioti*“ (Šatės) ir t.t.²¹.

Žodis *kūlis* arba jo vediniai kai kuriomis apibrėžtomis reikšmėmis pasitaiko didesniame plote, negu anksčiau minėta, t.y. išeina už savo arealo ribų: daugelis žemaičių – visi dounininkai i rytius nuo Židikų, Nevarėnų, Telšių, Žarėnų, dūni-ninkai i rytius nuo Kvėdarnos, Pajūrio, i šiaurę nuo Šilalės, i vakarus nuo Kražių, Vaiguvos, Kurtuvėnų (žr. 3 pav.) – girnų akmenų (girnapusė) vadina arba žodžiu junginiu *girnų kūlys* (Akmenė, Papilė, Laižuva, Pavandenė, Šilalė, Pajūris, Vidzodis, Vaiguva, Kuršėnų apylinkių kai kurie kaimai ir kt.), arba sudurtiniu žodžiu *girnākūlis* (Leckava, Pikeliai, Tirkšliai, Nevarėnai, Tryškiai, Raudėnai, Luokė, Varniai, Užventis, Laukuva, Kuršėnų apylinkių kai kurie kaimai ir kt.). Pasakymas *girnų kūlys* vartojamas ir šiaurės vakarų aukštaičių Kruopių ir Šakynos šnektose (tai, tikriausiai, tų šnekų skolinys iš žemaičių). Kaip minėtose vakarinėse žemaičių šnektose *kūlis* pakeičiamas žodžiu *akmuo*, taip ir rytinių žemaičių ir prie jų prisišlejusių šiaurės vakarų aukštaičių šnekų pasakymas *girnų kūlys* ar *girnākūlis* jau dažnai, ypač apie Vaiguvą, Kuršenus, Užventį, Papilę, Šakyną ir kt., keičiamas žodžiais *girnų akmuo*, *girnų ākminas*.

¹⁶ Žr. *Žiwaitas Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa...* aprasitas Metusy Pona 1753 ... Wilniaw... Metusy Pona 1787, p. 62.

¹⁷ Min. veik., p. 213.

¹⁸ (M. Valančius), Patarlės Žemaičiu, Tilžėje, 1867, p. 6.

¹⁹ Laukuvos apylinkėse dabar yra vartojamas žodis *kūlys*, reiškias „*girnapusė*“.

²⁰ Žr. K. Būga, Dievaitis „*idolum*“ (prieraišai), „*Lietuvių Tauta*“, 1, Vilnius, 1907, p. 214.

²¹ Plg. Lietuvių kalbos žodynas, VI (ats. red. J. Kruopas), Vilnius, 1962, p. 828–861.

Iš daugelio straipsnyje pateiktų pavyzdžių matyti, kad šnekto pažista dvi šio žodžio formas: *kūlis* (2) ir *kūlys* (4). Idomu tai, kad ketvirtaja kirčiuote šis žodis kirčiuojamas kaip tik tose šnektose, kur jis vartojamas sudėtiniam pavadinimui *girnu kūlys*. Tai galėtų rodyti šio pavadinimo, kaip liaudies materialinės kultūros termino, vėlesni išplitimą rytinėse žemaičių ir jų kaimyninėse šiaurės vakarų aukštaičių šnektose.

Be minėtųjų lietuvių kalbos žemaičių šnektų, kitos baltų kalbos žodžio *kūlis* neturi. Tai savitas žemaičių žodis, kurį, kaip galima spėti, yra turėję ir kuršiai.

Etimologai ši žodži aiškina įvairiai. K. Büga ji sieja su lietuvių k. žodžiu *kūlynas* „iš vieno kelmo išaugęs krūmas“, su latvių Kuršo tarmių žodžiu *kūliens*²². Tuo pačiu K. Büga netiesiogiai iškelia mintį apie kuršišką žodžio *kūlis* kilmę.

Pylė. Žemaičiai, gyvenę i vakarus nuo Židikų, Sedos, Alsėdžių, Žarėnų, Tverų, Laukuvos, Vainuto, Ž. Naumiesčio, Šilininkų, skirtingai nuo lk. ir daugumos mūsų šnektų tiek naminę, tiek laukinę antį (Anas) vadina žodžiu *pylė*. Kaip matome iš pridedamo žemėlapio (žr. 4 pav.), žodži *pylė* vartoja visi donininkai, pajūriškiai dounininkai ir dūnininkų šnekto apie Kvėdarną ir Švēkšną (žr. 4 pav.). Šis žodis vartojamas ne tiktais minėtose šnektose, bet užfiksotas ir įvairiuose rašytiniuose šaltiniuose. Jį randame S. Daukanto, Vyduno raštuose, Klaipėdos krašto periodinėje spaudoje („Lietuviškoje Ceitungoje“), atskiruose tautosakos rinkiniuose: „Klaipėdiškių dainose“, „Pasakose apie paukščius“ ir kt. Kaip Klaipėdos krašto anties pavadinimas žodis *pylė* pateikiamas P. Ruigio, Ch. G. Milkaus, G.H.F. Neselmano žodynuose. F. Kuršaičiui šis žodis buvo menkai težinomas (apie tai rašė ir K. Büga²³), o tai matyti iš netikslaus to žodžio užrašymo, esančio skliaustuose *pylē,-ēs* ar *pylis,-ies*²⁴. Ši žodži i savo žodyną yra itraukęs ir A. Juška, jį mini taip pat K. Jaunius. I naujesniuosius žodynus žodis *pylė* retokai bepatenka: jis užrašytas tik vad. M. Nydermano žodyne, kur duotos dvi formos: *pylė* ir (kaip tarminė!) *pylē*.

Beveik visi žodži *pylė* vartoją žemaičiai ji kirčiuoja antraja kirčiuote, tik apie Rietavą ir Šilutę jis užrašytas ketvirtosios kirčiuotės. Pvz.: *tēp kāp koki pilē kad ji ēit vi-tōdam*^a (Ramučiai, Šilutės raj.).

Visame žodžio *pylė* vartojimo plothe turima ir nemaža jo vedinių. Dažniausiai iš jų vartojami šie: *pylinas* „antinas, gaigalas“ (šio žodžio vartojimo plotas bemaž sutampa su žodžio *pylė* vartojimo plotu), *pylūtis* „ančiukas“ (Švēkšna, Judrėnai, Saugos ir kt.), *pylýtis* „t.p.“ (Mosėdis), *pyléna* (*pylénà*) „anties mësa, antiena“ (Judrėnai, Veiviržėnai, Priekulė, Švēkšna ir kt.) ir kt. Visame šitame plothe žinomi žodeliai *pili* „ančių šaukimo žodis“ (Judrėnai, Endriejavas), *pil* „t.p.“ (Švēkšna, Plungė ir kt.), *pylékšt* „ančių varymo žodis“ (Mosėdis ir kt.) ir kt., kurie vartojami ir daugelyje šnektų, nepažistančių žodžio *pylė* (žr. toliau).

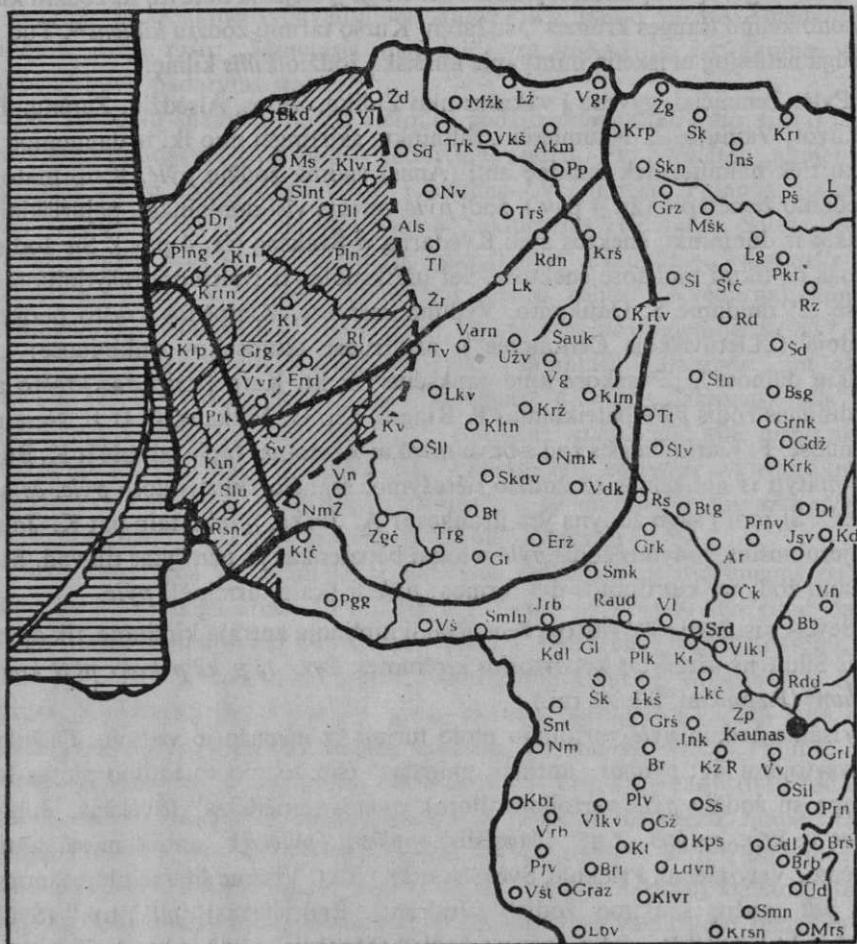
Žodis *pylė* suprantamas ir jo reikšmė žinoma toli už jo arealo ribų, pavyzdžiu, apie Tirkšlius, Šilalę, Skaudvilę, Tryškius, bet šių apylinkių žemaičiai vis dėlto jo nevartoją, tesakydami tik *čntę* (Tirkšliai, Tryškiai, Šilalė), *čnti* (Skaudvilė) ir t.t. Tas žodis daug kur už savo arealo ribų pasitaiko liaudies dainose. Pvz.: *pläuki pi:lēli*

²² Žr. K. Büga, Rinktiniai raštai, III (parengė Z. Zinkevičius), Vilnius, 1961, p. 209. Kaip žodžio *kūlis* kilmę aiškina E. Frenkelis žr. E. Fraenkel, Litauiisches etymologisches Wörterbuch, 1, Heidelberg, 1962, p. 307.

²³ Žr. K. Büga, Rinktiniai raštai, II (parengė Z. Zinkevičius), Vilnius, 1959, p. 514–515.

²⁴ F. Kurschat, Littauisch-deutsches Wörterbuch, Halle, 1883, p. 311.

par nemunē li lendrelēs lá uži dama (Pagramantis)²⁵, *plaukē pylelē per ezerēli* (Upyna, Šilalės raj., net Panevėžys)²⁶ ir kt. Minėtais žodeliai *pili*, *pil'* (*pil'*) ar *pýli* antis, ančiukus šaukia beveik visi žemaičiai (išskyrus Tauragės ir Raseinių apylinkes), aukštaičiai vakariečiai iš siaurė nuo Šiaulių, aukštaičiai viduriečiai apie Joniškį, rytiečiai apie Linkuvą, Pakruojį, Pasvalį, Biržus. Žemaičių šnektose apie Kuršenus, Pavandenę, Raudėnus ir kt. taip pat vartojamas ir ančių varymo žodis *pylékš(t)*, *pilékš(t)*. Nuo garsiažodžių *pili*, *pil'* (*pil'*), *pýli* kai kurie žemaičiai, paprastai nevarotojų žodžio *pýlē*, mažus ančiukus vadina žodžiais *pýliai*, *pyliukai*, *piliukai*, *pylēlēs*,

4 pav. Žodžio *pýlē* vartojimas lietuvių kalbos tarmėse

pilinukai ir pan. Pvz.: čė rē·ks mō·n pī·lē·ms (lesti) *padlete* (Viekšniai), *pi·likes pi·likes / lësket mažilē·les / lësket* (Kuršenai), *padiek pēlökā·ms lē·ste* (Vidsodis), *a pilelē·palēsēi* (Raudėnai) ir kt. Tai jau, tur būt, vėlesnis tų žodžių plitimasis, kai kuriose vietose, pvz., apie Biržus, Pakruojį, Žeimelį ir kt., vykė gal ne be latvių kalbos įtakos.

Prūsus vokiečių tarmėse buvo vartojamas žodis *Pile* „Rufname der Ente“, kuris gretinamas su lietuvių žodžiu *pýlē*, latvių *pīle* ir kitų vokiečių kalbos tarmių žodžiu

²⁵ P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939, p. 91.

²⁶ Pavyzdžiai iš „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekos.

Bile²⁷. Mano manymu, iš vokiečių *Pile* bus atsiradęs ir K. Donelaičio raštų žodis pýlē: *Kišk žasis, pylès, vištas į dideli puodaq*²⁸, nes šio žodžio geografija nerodo, kad ji iš seno būtų turėjusios pačios pietinės Prūsų Lietuvos tarmės, tuo labiau, kad ir pats K. Donelaitis bene dažniau vartoja žodį *ántis*²⁹.

Daugumas žodžių pýlē vartojačių žemaičių, ypač jaunesnioji karta, žino ir lk. žodį *ántis*, kurį taria pagal savo tarmės fonetinius ir morfologinius dėsnius, t.y. išversdami lk. dvigarsį *an* į *on* ir pakeisdami žodžio kamieną: *ó·nte* (Švékšna, Alsėdžiai ir kt.). Tiesa, ši žodžių jie dažniausiai vartoja ne kalbėdamiesi tarp savęs, bet su nepažįstamais žmonėmis, šnekantais kuria nors aukštaičių tarme ar lk. Kiek dažniau žodžių *ántē* vietoj pýlē vartoja žemaičių šnektos apie Alsėdžius, Ylakius, Kvėdarną, t.y. tos, kurios yra prie žodžio pýlē arealo ribos. Tas pats yra ir su žodžiu *pýlinas*: Švékšnos, Kvėdarnos, Ylakių, Židikų ir kt. apylinkėse jau dažniau vartojamas žodis *gaigalas*, nors dar galima išgirsti, ypač senesnius tarmės atstovus, sakant ir *pýlinas*. Gana dažnai *anties* (*pylēs*) mësa kai kuriose žemaičių vietose, kur pati antis vadina *pyle*, dabar jau vadina žodžiu *ántēna*. Pvz.: *ó·ntienas sve-té·ms devâ·u* (Mosėdis).

Be lietuvių kalbos žemaičių šnektų, ši paukštį lygiai taip pat vadina latviai – *pile*. K. Būgos žodžiais betariant, „priegaidė rodytų kad žemaičiai su *pyle* būtų susipažinę nuo kuršių“³⁰. Ši K. Būgos teiginj, kad žodis pýlē gautas iš kuršių, visiškai paremia jo vartojimo geografija (žr. 4 pav.). K. Būga³¹, J. Endzelynas³², vėliau E. Frenkelis³³ ši žodžių sieja su rytų Prūsijos vokiečių tarmių *pile*, bulgarų *nule* „viščiukas“, serbų-chorvatų *pile* „t.p.“, lužičenų *pilo* „ančiukas“ ir kt. Su latvių žodžiu *pile*, lietuvių (žemaičių) – pýlē M. Fasmeris sieja rusų žodį *нулюк* „pelėdžiukas“, ukrainiečių *нулюк* „maitvanagis“, serbų-chorvatų *piljuga* „paukštvanagis“ ir kt., patvirtindamas K. Būgos nuomonę³⁴, kad pýlē gali būti onomatopėjinės kilmės³⁵.

Buvo mëginimų žemaičių žodžių pýlē laikyti germanizmu. Šios teorijos šalininkas K. Alminauskis³⁶ paémė netiksliai F. Kuršaičio užrašytą šio žodžio formą *pýlē* (nors paties Alminauskio šnekoje vartojama *pýlē!*) ir susiejo ją vien tiktais su siaurai vartojamu vokiečių žodžiu *pile*, visiškai neatsižvelgdamas į kitų – konkretiai rytų ir pietų slavų – kalbų faktus. Kiti kalbininkai (K. Būga, J. Endzelynas, E. Frenkelis, M. Fasmeris) šio žodžio germanizmu nelaiko.

Taigi, žemaičių tarmių pýlē yra senas, tikriausiai, dar iš kuršių gautas ir, greičiausiai, onomatopėjinės kilmės žodis, turis atitikmenų kitose ide. kalbose.

Pūrai. Žemaičiai, gyvenę i vakarus nuo Pikelių, Sedos, Telšių, Žarėnų, Tverų, Kvėdarnos, Ž. Naumiesčio, į šiaurę nuo Šilutės, Rusnės, žieminius kviečius (Triti-

²⁷ Žr. H. Frischbier, Preussisches Wörterbuch..., II, Berlin, 1882, p. 143.

²⁸ Žr. K. Donelaitis, „Metai“, Vilnius, 1955, p. 91.

²⁹ Žr. J. Kabelka, Kristijono Donelaičio raštų leksika, Vilnius, 1964, p. 51.

³⁰ Žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, II (parengę Z. Zinkevičius), Vilnius, 1959, p. 300.

³¹ Min. veik., p. 514.

³² K. Mülenbacha Latviešu valodas vardnica. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins, II, Rīga, 1927–1929, p. 232.

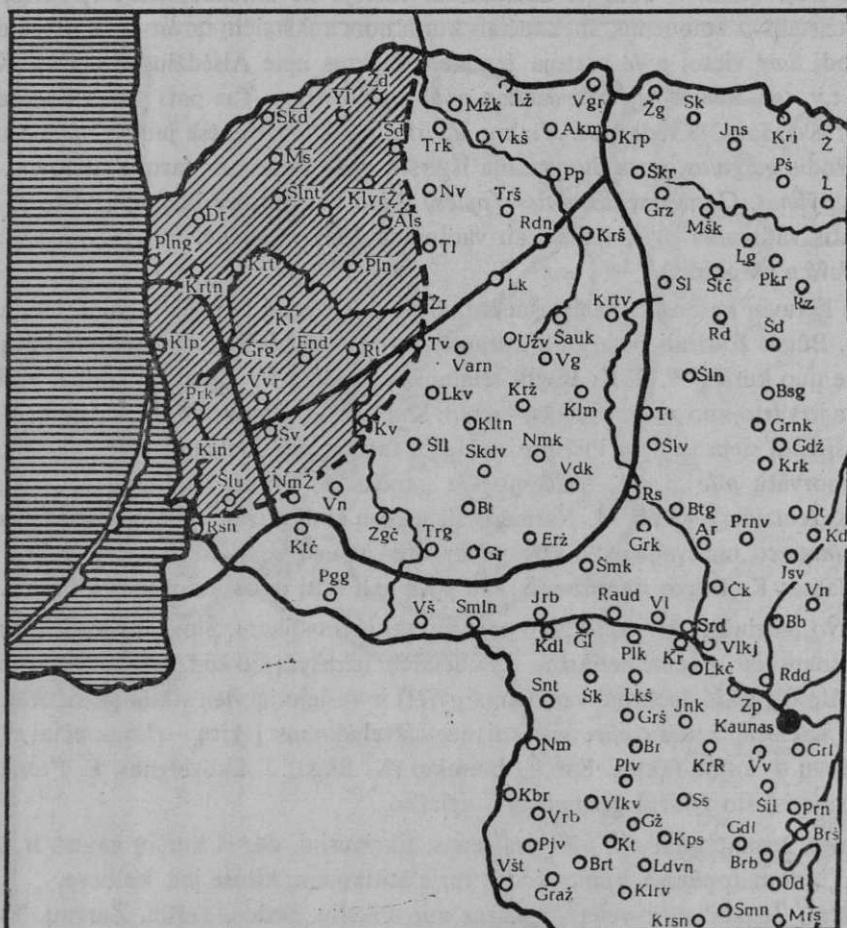
³³ E. Fraenkel, Lituatisches etymologisches Wörterbuch, 1, Heidelberg, 1962, p. 589, 590.

³⁴ K. Būga, min. veik., p. 300.

³⁵ M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, II, Heidelberg, 1955, p. 357.

³⁶ K. Alminauskis, Die Germanismen des Litauischen. Teil 1: Die deutschen Lehnwörter im Litauischen, Kaunas, p. 100.

cum hiemales) vadina žodžiu *pūrai* (arba rečiau *pūrų*) (žr. 5 pav.). Ši žodij vartojo rašytojai S. Daukantas ir M. Valančius. Žodis *pūrai* taip pat randamas daugelyje tautosakos rinkinių: S. Daukanto „Dainėse Žemaičių“, „Klaipėdiškių dainose“ ir kt. Ši žodij yra užrašęs Sutkevičius rankraštiniame lietuvių-lenkų kalbų žodyne, A. Juška, K. Jaunius „Lietuviai kalbos gramatikoje“³⁷, J. Jablonskis 1916 m. žodynėlyje, savo raštuose plačiai ji yra nagrinėjęs K. Büga³⁸. Žodis *pūrai* buvo žinomas ir F. Kuršaičiui, bet iš ne visai tikslaus užrašymo (*purai*, -*ū*³⁹) matyti, kad jo paties tarmėje

5 pav. Žodžio *pūrai* vartojimas lietuvių kalbos tarmėse

to žodžio nėra buvę. I naujesniuosius žodynus šis žodis taip pat įtraukiamas (pvz., į M. Nydermano žodyną, į „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ ir kt.).

Dabartiniu metu žodis *pūrai* minėtose žemaičių šnektose, nors senosios kartos dar gerai atsimenamas ir dažnai vartojamas, jau yra pradėjęs nykti. Ypač retai jis bevartojamas Švėkšnos, Žarėnų, Sedos, Pikelių ir kitose šnektose. Nyksta jis tikriau siai dėl to, kad tose pačiose šnektose, kur vartojamas žodis *pūrai*, yra gyvas ir žodis

³⁷ Žr. K. Явнисъ, Грамматика литовского языка, Петроградъ, 1908–1916, p. 14.

³⁸ Žr. K. Büga, Rinktiniai raštai, II (parengė Z. Zinkevičius), Vilnius, 1959, p. 388, 527.

³⁹ F. Kurschat, Littauisch-deutsches Wörterbuch, Halle, 1883, p. 336.

kviečiai, reiškiąs „vasariniai kviečiai“⁴⁰, be to, pastaruoju metu ypač sustiprėjo lk. įtaka ir gretimų tarmių sąveika. I žodžio *pūrai* vartojimo plotą iš kitų Lietuvos vietų atvykę žmonės, ypač žemės ūkio specialistai, šio žodžio visai nevartoja ir net nelaibai supranta, ką jis reiškia. Abejas kviečių rūšis jie vadina vienu žodžiu – *kviečiai*. Prie jų pamažu pradeda taikytis vienos gyventojai, ir minėtose šnektose ima išsigalėti lk. norma *kviečiai*.

Šnektose žodis *pūrai* dažniausiai kirčiuojamas ketvirtajā kirčiuote, tačiau kai kuriose vietose jis kirčiuojamas ir antraja kirčiuote – *pūrai* (Kvėdarna, Klaipėda, Židikų apyl. Skliaustės k. ir kt.). Šitoks kirčiuočių pasikeitimasis lietuvių kalboje yra dažnas ir paprastas dalykas, pavyzdžiui, lk. ir daugelio šnekto kaulai bei kai kur, pavyzdžiui, Kelmės šnektoje *kaulai*, lk. ir daugelio šnekto diržai, o Šakynoje, Žagarėje ir kitur *puoda*⁴¹, vietoj Alsėdžių, Veiviržėnų žodžio *kráuklai*, pavyzdžiui, Kvėdarnos šnektoje yra *kraukla* ir t.t. Pikeliuose, Židikuose, t.y. šnektose prie žodžio *pūrai* arealo ribos, kur šis žodis jau yra nykstantis ir kartais, gal būt, atsitiktinai asocijuojasi su žodžiu *pūras* „javų svorio matas“⁴², pasakoma ir *pūrai* (greta *pūrai*). Toks labai nedideliamė plothe pasitaikantis kalbos faktas, tikriausiai, yra naujas dalykas, ir kokių nors toli siekiančių išvadų iš jo kažin ar galima daryti⁴³.

Dainose šis žodis žinomas kiek plačiau. Pavyzdžiui, jis randamas A. Juškos „Lietuviškose dainose“. Stilistiniai sumetimais šis žodis pavartotas taip pat 1930 m. Homero „Iliados“ vertime (tiesa, per klaidą, matyt, su trumpu šaknies balsiu). Tačiau lk. šis žodis neprigijo ir visur traktuojamas kaip siaurai vartojamas dialektizmas.

Žodžio *pūrai* vedinių nedaug: téra užrašytas tik žodis *pūriena* (*pūriena*) „viete, kur buvo augę žieminių kviečiai, pūrai“. Jį randame A. Juškos žodyno rankraštineje dalyje, didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje, kur jis užrašytas iš Alsėdžių, Plungės ir Švėkšnos apylinkių.

Žemaičių šnekto žodis *pūrai* turi atitikmenį latvių kalboje – *pūri*, rečiau *pūri*⁴⁴ (ja kamienas, kaip spėjama, atsiradęs dėl *rudzi*, *kvieši* įtakos⁴⁵) ir tos pat šaknies žodžių sen. prūsų kalboje⁴⁶. Latvių *pūri* (*pūri*) pagal Miūlenbacho-Endzelyno žodyną yra dialektizmas, vartojamas vakarinėje Latvijos dalyje – dabartiniuose Liepojos, Talsų, Aizputės, Tukumo, Saldaus ir Kuldygos rajonuose. Latvių žodžio *pūri* laužtinė priegaidė rodo jo buvuši galūninė kirčiavimą, vadinas, kirčio atžvilgiu jis visiškai sutapo su žemaitiškuoju *pūra*. Etimologai latvių *pūri*, lietuvių (žemaičių) *pūrai* sieja su sen. slavų *nýro* „kviečiai, sora“, serbų-chorvatų *při*. „toks au-

⁴⁰ Плг. А. Сабаляускас, Относительно происхождения названий растений в балтийских языках, „Rakstu krājums veltījums akad. prof. dr. J. Endzelinam...“, Riga, 1959, p. 222.

⁴¹ Žr. A. Jonaitytė, Šakynos tarmės daiktavardžio kaityba, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, II, Vilnius, 1960, p. 99.

⁴² Žr. A. Сабаляускас, ten pat.

⁴³ Žr. S. Karaliūnas, Baltų ir slavų akcentuacijos klausimai (rec.), „Lietuvių kalbos morfologiške sandara ir jos raida“, Vilnius, 1964, p. 235. Žr. ten pat ir iš ne visai tiksliai užrašymu nusakyta formos *pūrai* geografiją.

⁴⁴ Žr. K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, III, Riga, 1927–1929, p. 449.

⁴⁵ Ten pat.

⁴⁶ Žr. A. Сабаляускас, min str., p. 223.

galas (Triticum spelta)“, čekų *pýr* „tokia piktžolė (Agriopyrum repens)“, graikų πυρός „kviečiai“⁴⁷ ir kt. Kadangi savo geografija, priegaidžių visišku atitikimu su latvių kalbos tuo pačiu žodžiu žemaičių *pūrai* sutampa su kitu aiškios kuršiškos kilmės žodžiu (pvz., *cyrulis*, *pylē*) padėtimi, tai galimas ir visai įtikimas dalykas, kad žemaičių žodis *pūrai* (rečiau *pūrai* ar *pūrai*) yra kuršiškos kilmės, turėjus atitinkmenų kitose ide. kalbose. Kuršišką žemaičių žodžio *pūrai* kilmę gali patvirtinti ir latvių žodžio *pūri* (*pūri*) arealas, kuris beveik sutampa su kuršiškų reliktų turinčių latvių tarmių plotu⁴⁸.

ОТНОСИТЕЛЬНО УПОТРЕБЛЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ЖЕМАЙТСКИХ СЛОВ

В. ВИТКАУСКАС

Резюме

В статье рассматриваются отдельные слова, характерные только для части жемайтских говоров: *cyrulis* (*cyrulys*) „жаворонок“ (литер. яз. *vieversys*, *vyturys*), *krūpis* (*krūpē*, *kriūpē*) „жаба“ (литер. яз. *rūpūžė*), *kālis* „камень“ (литер. яз. *aktyō*), *pylē* (*pylē*) „утка“ (литер. яз. *āntis*), *pūrai* (*pūrai*, *pūrai*) „озимая пшеница“ (литер. яз. *kyiečiai*), значения этих слов, их варианты и производные от них слова. На картах показан ареал этих слов по материалу картотек „Словаря литовского языка“ АН и Атласа литовского языка, а также по записям автора данной статьи.

На основе разбора всего собранного материала делаются следующие выводы:

1. *Cyrulis* „жаворонок“ — это куронизм (реликт языка куршского племени); слово ономатопейического происхождения, имеющее соответствия в других индоевропейских языках. Оно еще живое и часто употребляется в известных жемайтских говорах.

2. *Krūpis* „жаба“ общее слово с латышским *krupis* „жаба“ и ст. прусским *crupeyle* „жаба“ — имеет соответствия и в других индоевропейских языках. Употребление и распространение данного жемайтского слова до сих пор не испытало никаких изменений под влиянием нормы литер. яз. *rūpūžė*.

3. *Kālis* „камень“ — характерное только для части жемайтских говоров слово — в свое время, может быть, употреблялось и в языке куршского племени. В настоящее время слово *kālis* проявляет явную тенденцию к исчезновению — оно уже часто заменяется нормой литер. яз. *aktyō*.

4. *Pylē* „утка“ — куронизм, скорее всего, ономатопейического происхождения. Еще живое, часто употребляемое слово, но уже с незначительной тенденцией к исчезновению — оно постепенно вытесняется нормой литер. яз. *āntis*.

5. *Pūrai* „озимая пшеница“ — куронизм, имеющий соответствия в других индоевропейских языках. Под влиянием литературного языка и других говоров, в которых этого слова нет, *pūrai* вытесняется словом литер. яз. *kyiečiai*, но старое поколение носителей говора его еще хорошо знает и довольно часто употребляет.

⁴⁷ Žr. K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca, III, p. 449, 450; E. Fraenkel, Lituisches etymologisches Wörterbuch, 2, Heidelberg, 1962, p. 657.

⁴⁸ Plg. latvių tarmių žemėlapį kn.: M. Rudzīte, Latviešu dialektoloģija, Rīgā, 1964, p. 408.

DĖL KAI KURIU LEKSINIŲ TARMYBIŲ LITERATŪRINĖS FORMOS

J. KLIMAVIČIUS

Leksinių tarmybių literatūrinės formos nustatymas kartais gali būti problematiškas. Kai kuriais atvejais sonetinių tarmės dėsnį žinojimo gali nepakakti, nes, jais remiantis, įmanomas dvejopas ar trejopas atstatymas. Tada i pagalbą ateina žodžio geografija ir etimologija. Méginsime tai pailiustruoti vienu kitu ryškesniu pavyzdžiu.

Rytų dzūkų plote vartoamas valgio – grūstos bulvių košės – pavadinimas, turintis šiuos tarminius variantus: *cilciēnē* Lkm (Gmž)¹, Dglš, Vdš, Ml, Dkšt; *cilciēnis* Švnč, Prng, Ml; *cilciēnē* Tvr, Dsn, Ml; *cilciēnis* Tvr, Ad, Dglš, Plš, Švnč²; *cunciēlius* Prng; *cinciēlius* Dkšt, Rš, Dglš; *cinciēlis* Dglš.

Kaip reikėtų visus šiuos variantus transponuoti į literatūrinę kalbą?

„Lietuvių kalbos žodyno“ II tome (Vilnius, 1947) antraštiniuose žodžiai išskelti *cilciēnē* Tvr, *cilciēnis* (< *tiltiēnis*?) Dglš, *cinciēlius* Rš, Dkšt, *cinciēlis* Dglš ir *čilčiēnis* Švnč, Plš, *čiulčiēnis* Prng, Švnč, *čiulčiēnē* Lkm (Gmž), Dglš. „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje dar randame *tiltiēnē* Dsn (K. Būg), Ml, Švnč ir *tiltiēnis* J. Balč (atstatyta iš *cilciēnis* OG67 ir OG365). Taigi, turime trejopą transponavimą: *c~c, c~č* ir *c~t*³. Toks trilypumas negalimas.

Pirmausia, neįmanomas trečiasis variantas (*c~t*). Taip būtų galima atstatyti iš Tvr, Ml, Švnč, bet toks atstatymas negalimas tame plete (Dglš, Plš, Dkšt, Rš, Vdš, Lkm, Prng), kur nėra vadinamojo antrojo dzūkavimo (*c < t*)⁴. Taigi, žodžio geografija rodo, kad formos *tiltiēnē*, *tiltiēnis* negalimos.

Žymiai sudėtingesnis klausimas, ar galima šiuo atveju dzūkų *c~č*, ar reikia palikti *c*. Kartu turime nustatyti, kaip santykiauja variantai *cilciēnē* ir *cilciēnē*,

¹ Straipsnyje vartoamos „Lietuvių kalbos žodyno“ santrumpas.

² „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje yra vienas *cilciēnio* lapelis iš Marcinkonių. Per kliaidą šis žodis (~ *čilčiēnis*) iš minėtos vietovės yra patekęs ir į II tomą. Tai negalimas daiktas. Viena, šio žodžio neturi kiti vakarų dzūkai, kurie vartoja *grūdzīelius* ~ *grūdičielius* „grūsta bulvių košė (kartais su kanapėmis arba su aguonomis)“ Mrc (Zervynos), Vrn, Knv, Dv, Lš, Lzd, Lp, Nč, Rod, Pls. Antra, vakarų dzūkams nebūdingas ir kitas sakinyje pavartotas žodis *ciūlē* ~ *čiūlē*, kurio plotas sutampa su mūsų nagrinėjamo rytų dzūkų valgio pavadinimo plotu.

³ Net tų pačių autorų vienais atvejais atstatyta „vienaič, kitaici – kitaip.“ Pvz., K. Būgos: *tiltiēnē* Dsn ir *čiulčiēnē* Lkm (Gmž), J. Balčikonio: *cilciēnis* Tvr ir *tiltiēnis* Tvr (OG67 ir OG365).

⁴ Dėl to *cilciēnis* (< *tiltiēnis*?) Dglš („Lietuvių kalbos žodynas“, II) yra be pagrindo keliamas klausimas.